

УДК 908 (477.5) «181/191»

С. В. Мірошніченко

ВИДАВЦІ ТА РЕДАКТОРИ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ (ХАРКІВСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ (XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ)

У статті розглядається маловивчене у дореволюційній та сучасній історіографії питання про станову, професійну, а згодом і політичну приналежність видавців і редакторів харківської періодичної преси XIX – початку XX століття та її трансформацію на тлі загального розвитку періодичного друку в означений період.

Ключові слова: політизація, комерціалізація преси, академічне середовище, політична преса, спеціальна галузева преса, редактори, видавці.

В статье рассматривается малоизученный в дореволюционной и современной историографии вопрос о сословной, профессиональной, а позднее и политической принадлежности издателей и редакторов харьковской периодической прессы XIX – начала XX века и её трансформацию на фоне общего развития периодической печати данного периода.

Ключевые слова: политизация, коммерциализация прессы, академическая среда, политическая пресса, специальная отраслевая пресса, редакторы, издатели.

In article considered study not sufficiently in time before revolution and modern historiography the question about professional and political condition of the editors and publishers of the Kharkov periodical press XIX – beginning XX century and her transformation against a background of general development of the local periodical press this period.

Key words: politization, commercialization of the press, academically environment, political press, special press, editors, publishers.

Постановка проблеми. Для даної теми притаманна майже цілковита відсутність комплексних, системно-узагальнюючих робіт, конкретних історичних відомостей щодо основних дійових осіб тодішнього інформаційного простору Слобідсько-Української, а згодом і Харківської губернії. Це ускладнює відтворення та дослідження основних тенденцій та динаміки розвитку системи регіональної преси, а з нею історії нашого регіону в цілому.

Аналіз актуальних досліджень. Велика кількість бібліографічних покажчиків (Бе-

ляєва Л.Н., [1] Лисовський Н.М. [11] та інші) – видання, які надають відомості лише про посаду, вчений ступінь або про соціальний статус видавців-редакторів. Праці пізнішого часу, новітньої доби історії України, зокрема, й місцевих дослідників, стосувалися окремого періоду розвитку періодичного друку Слобідсько-Української, а згодом і Харківської губернії (Федченко П.М. [15], Животко О.П. [9], Михайлін І.Л. [12]), або найбільш популярних і впливових видань (Чорний Д.М. [19], Жбанков Д.Н. [8]). В обох випадках неможливо ані відтворити імен більшої частини видавців та редакторів газет і журналів, ані простежити загальну тенденцію

розвитку і динаміку змін їх соціального та професійного складу. Лише погляд на це питання через призму загального становлення і розвитку періодичного друку нашого регіону дає можливість простежити трансформацію у часі досліджуваної нами теми.

Тому **метою даної статті** є визначення ступеню впливу особи редакторів і видавців на процес формування інформаційного простору окремого регіону та з'ясування залежності станової, професійної та політичної структури видавничо-редакторського середовища від трансформації самої системи місцевого періодичного друку.

Виклад основного матеріалу. Перші періодичні видання вийшли із стін місцевого університету, академічне середовище якого відповідно й формувало перші редакційні колективи. За період із 1812 до 1824 року побачило світ близько десятка часописів, редактори і видавці яких мали тісні зв'язки із університетською громадою. Навіть коло читачів перших періодичних видань складалося, як правило, з учнів і адміністративно-викладацького середовища величезної на той час Харківської навчальної округи. Перший професор агрономії кафедри технології Карл Нельдехен, саксонський німець, запрошений першим попечителем Харківської навчальної округи графом Потоцьким для викладання сільськогосподарських наук, започаткував місцеву газету „Харьковский еженедельник”. Його видавцем став теж німець, книгопродавець університету Карл Фрідерік Лангнер, в минулому викладач московської губернської гімназії. Через три роки, в січні 1816 року, в Харкові виходять одразу два журнали: „Харьковский Демокрит” та „Украинский вестник”. „Харьковский Демокрит” був першим сатиричним виданням в Україні, редактором і видавцем якого став вихованець місцевого університету В. Маслович, котрий випускав журнал за власні кошти. До видатних співробітників цього журналу належали Квітка, Срезневський, Гонорський (переклади), Сомов і сам видавець [12, с.13].

Але на провідному місці за популярністю та значенням був перший в підросійській Україні літературно-мистецький, науковий та громадсько-політичний місячник „Украинский вестник”, який виходив з 1816 по 1819 роки. Видавався та редагувався журнал також випускниками університету: відомим поетом та громадським діячем Г.Квіткою-Основ'яненком, поетом, викладачем історії та стародавньої географії Є.Філомафітським і вчителем слобідсько-української гімназії Р.Гонорським, якого вважали одним з найосвіченіших і прогресивно на-

лаштованих людей Харкова. Він як кандидат словесності викладав у Імператорському Харківському університеті курси німецької мови, історії середніх віків, географії, статистики, входив до складу Вільного товариства любителів російської словесності. До співробітників „Украинского Вестника” належали професори університету, особливо його підтримував Іван Срезневський, літератор і перекладач, професор кафедри російської мови та літератури ІХУ, батько Ізмаїла Срезневського. Свої перші віршовані твори у журналі також друкував згодом відомий літературний критик, член Вільного товариства любителів російської словесності О. М. Сомов.

У 1817 році в Харкові зароджується й галузь журналістика – виходить журнал „Украинский Домовод”, присвячений проблемам ветеринарної медицини. Редагував і видавав його доктор медицини та хірургії, професор кафедри лікування тварин ІХУ Федір Пільгер. Як лікар – практик, постійно спілкуючись з місцевими поміщиками, він прагнув подолати їхнє невігластво та безгосподарність, яке заважало їм боротися з марновірством й забобонами власних селян.

Другою газетою після „Харьковского еженедельника” стали започатковані у 1817 році професором російської словесності Андрієм Вербицьким „Харьковские известия” Але через спробу створити мережу власних кореспондентів і перервати монополію столичної преси у висвітленні важливих новин, втілити принцип комерційного друку його було усунуто від редагування газети. Наступники Вербицького - Філомафітський, Куницький, Гулак-Артемівський і Склабовський стали вже самостійно випускати з листопада 1823 року двотижневик „Украинский журнал”, редактором якого став О.Склабовський, поет, представник харківської школи романтиків, журналіст, викладач російської словесності ІХУ, один з перших представників етнографічної науки в Україні [12, с.35].

З 1826 року після повстання декабристів, а згодом польського повстання та наростанням революційного руху за кордоном в історії Росії розпочалася нова епоха, зміст якої визначався страхом царського уряду перед можливими новими заворушеннями. Прийнятий у 1826 році новий цензурний статут накладав суворі обмеження на зміст усіх друкованих творів, висував надзвичайно жорсткі вимоги до видавців і редакторів. Право на започаткування періодичного видання надавалося лише людині, відомій в галузі вітчизняної словесності, яка довела своїми творами власну благонадійність і

була спроможна „спрямувати суспільну думку до корисної мети”. Видавець або видавці, щодо яких хоча б раз запроваджувалася заборона на видання, назавжди втрачали право надалі засновувати періодичне видання [13,с.237]. Новий цензурний статут спричинив тимчасовий, але досить тривалий занепад провінційної періодичної преси та започаткував новий - альманаховий-період її розвитку.

Незважаючи на утиски та цензурні обмеження, російський уряд усвідомлював зростаючу вагу та значення преси, яка ставала все більшим важелем суспільного впливу. На противагу їй офіційна влада з 1830 року засновує свій власний друкований орган – „Губернские ведомости” (далі «ГВ»). Ця газета, висловлюючи офіційну точку зору, виступала провідником урядової політики та ідеології, хоча офіційна причина її заснування зводилася до полегшення канцеляріям різних установ ведення справ, скорочення листування та отримання інформації, необхідної для виконання їхніх обов’язків. Проект видання „ГВ” було розроблено у 1830 році [10,с.255]. Перший номер „Харьковских губернских ведомостей” (далі „ХГВ”) вийшов у світ у 1838 році. Газета складалася з офіційного та неофіційного відділів, останній з яких зазвичай редагувався одним з губернських чиновників (як правило, начальником газетного столу Харківського губернського правління). Офіційна частина виходила за підписом одного з вищих губернських чиновників (частіше за все - віце-губернатора), вся ж газета знаходилася під наглядом харківського губернатора. Часопис видавався при губернському правлінні. На початковому етапі існування видання не користувалося особливою популярністю у місцевої громади. Але поступово „ХГВ” почали сприяти поживленню культурної діяльності в Харкові в 30 – 40-ві роки XIX століття. На сторінках «ХГВ» друкувалися матеріали, підготовлені вчителями, лікарями, чиновниками, священиками, купцями, зрідка селянами. Готувати матеріали для газети повинен був і місцевий статистичний комітет. Редакторами видання в різний час були: барон М.В.Корф, О.Д.Градовський, М.І.Боровиковський, І.О.Устинов, О.М.Андрєєв, В.Я.Єфимович та інші. „ХГВ” довго залишалися єдиною газетою в Харкові. Серед їхніх співробітників були – вчений – винахідник, засновник ІХУ В. Н. Каразін, письменник, член Харківського земства Г. П. Данилевський, російський письменник – сатирик, драматург А. Т. Аверченко та інші. Особливою увагою і популярністю у місцевої громадськості газета користувалася за редакторства О.М.Андрєєва (1881-1890 рр.) и О.Я.Єфимовича (1890-1903 рр.). Останній, випу-

скник фізико-математичного факультету ІХУ, пропрацював у канцелярії харківського губернатора 12 років, у тому числі й редактором неофіційної частини «ХГВ», де вмщував і власні статті з актуальних питань суспільного життя. Але 12 березня 1903 року він був звільнений з посади. Тодішній губернатор С.М.Гербель визнав ліберальний напрям, якого набула газета при О.Єфимовичі, як недопустимий для офіційного органу друку. Не зважаючи на звільнення, губернатор клопотав про внесення колишнього редактора до штату Міністерства внутрішніх справ, а згодом і про призначення його секретарем Харківської губернської земської управи [5]. Але із вимушеним звільненням Єфимовича з «ХГВ», через жорсткі програмні рамки та поживлення ліберальної та опозиційної преси напрям газети різко змінився, а з ним зник й попередній успіх.

Наприкінці 70 – на початку 80-х років XIX століття активізується приватна та громадська ініціатива у видавничій справі. Започатковується практика проникнення підприємницького, перш за все купецького, капіталу до видавничої справи: заснування першої приватної газети «Южный край» купцем О.Іозефовичем.

80 – 90-ті роки XIX століття характеризуються розквітом спеціальної вузькогалузевої періодики, видавцями якої виступали відповідно наукові, підприємницькі, громадські кола: науково-технічні товариства, фінансові та бізнесові структури, земські установи або їх галузеві відділи (санітарно-ветеринарні бюро, сільськогосподарські станції тощо). Редакторами видань були зазвичай голови цих установ, а кореспондентами – члени цих організацій та місцеві фахівці. Першим галузевим виданням цього періоду стає „Южно-русский горный листок” (1888-1900 рр.), згодом перейменований у „Горнозаводской листок”) і „Горнозаводское дело” (1901-1916 рр.) [1]. Цей ілюстрований часопис неофіційно, але фактично був органом з’їзду гірничопромисловців Півдня Росії – одного з більш ніж 30 районних галузевих з’їздів найвпливовіших російських підприємців та фабрикантів. Він розсилався всім підприємцям Півдня Росії, депутатам Дум і Державної Ради, урядовим та громадським установам. Провідною редакційною практикою було прагнення подолати упередженість та невігластво до підприємницької справи у верхніх ешелонах влади. Редагував його з 1903 року голова з’їзду Н.Ф.фон Дітмар – впливовий підприємець, засновник першого в Росії медико-механічного інституту для лікування та долікування травмованих робітників. Крім „Горнозаводского де-

ла" фон Дітмар у Харкові випускав „Труды статистического бюро съезда горнопромышленников Юга России, „Счетоводство и хозяйство" (орган відділу рахівництва Харківського відділення Російського Технічного товариства) [14.].

Однією з найстаріших галузей періодичної преси Російської імперії була медична журналістика, яка вела свій початок з 1792 року із виходу «С.-Пб. Врачебных ведомостей». Харківська медична преса була започаткована у 80-х роках XIX століття із появою міських та земських медичних журналів. За прикладом земств у містах стали засновуватися бюро або санітарні відділення, які почали видавати відомості щодо розвитку справи та ситуації з місцевими захворюваннями [8].

За кількістю дореволюційних видань медично-санітарного характеру Харків завжди займав одне з чільних місць в Російській імперії. Тут у цей період видавалося близько 10 медичних часописів. Перший з них з'явився у 1897 році, коли санбюро губернської земської управи було дозволено без попередньої цензури видавати щомісячний листок „Врачебная хроника Харьковской губернии" (1897-1915 рр.). Крім нього у Харкові побачили світ «Вопросы оздоровления города Харькова» (видання харківського громадського управління)-1906-1907 роки, «Харьковский медицинский журнал» (видання Харківського медичного товариства)-1906-1916 роки, «Сведения о ветеринарно-санитарном состоянии Харьковской губернии» (видання ветбюро губернської управи)-1907-1916 рр. та інші [1].

Вищезазначені установи зіграли активну роль і в розвитку спеціальної інформаційно-довідкової періодики: сільськогосподарський відділ поточної статистики губернської земської управи видавав „Сведения о базарных ценах на продукты сельского хозяйства" (1903-1911 рр.), а сільськогосподарське товариство – „Справочный листок по хлебной торговле" (1911-1912 рр.), назва якого змінилася на „Сельскохозяйственный торговый листок" (1913-1916 рр.) [1].

90-ті роки XIX століття були періодом бурхливого науково-технічного розвитку. Саме з цього часу в місті починає виходити перша науково-технічна періодика, більшість якої була пов'язана з Харківським відділенням імператорського Російського Технічного Товариства, широка діяльність якого дозволила видавати «Записки Харьковского отделения РТО», журнали «Тяжелее воздуха» (1911-1913 рр.), «Фотограф» (1910 р.), редагував та видавав який дійсний член Харківського відділення

Імператорського Російського Технічного Товариства О. В. Вернер.

На початку XX століття розвиток преси характеризується зростанням рівня комерціалізації, що пов'язується зі збільшення читачів, сум підписки, роздрібною торгівлі, прибутків від реклами. До газетної справи потягнулися люди комерційного складу, далеко не літератори – купці, банкіри, чиновники: з'являються так звані газети-копійки, метою виходу яких стає якомогабільша комерційна вигода за рахунок сенсаційних відомостей, спрощеної подачі матеріалу сумнівного гатунку, скандальних історій. У 1910-1911 роках по прикладу петербурзьких з'являються „Харьковская копейка", «Харьковская вечерняя копейка». Один номер коштував 1 копійку (проти вартості інших видань у 3-5 копійок). Основне коло читачів складали міські міщани, дрібні службовці, чиновники, робітники. Видавцем «Харьковской вечерней копейки» виступав відомий харківський видавець І.М.Зільберберг [4,арк.1-32]. Подібну характеристику мала ціла низка часописів з іншими назвами, що виходили у Харкові у різні часи: «Вечерняя молва» (1911 р.), Вечер (1911 р.), «Харьковская вечерняя газета» (1911 р.) [1].

Процес комерціалізації преси торкнувся навіть літературно-мистецьких видань. Видавцями більшості з них були далекі від мистецтва люди, а до програми видань обов'язково включалися об'яви та інші інформаційно-довідкові матеріали. Наприклад, часопис «Вестник опер», створений оршанським міщанином М. Гордєєвим, мав містити лібрето опер та об'яви торговельних фірм, при чому останні займали перше місце у переліку програмних відділів часопису [3,арк.1-2]. Завуальованість справжніх цілей засновників видань можна побачити і на прикладі начебто суто мистецького часопису «Труд и искусство». Видавцем його був присяжний повірений Б.С.Одер. У програмі його видання серед відділів по історії мистецтв, віршів, прози, літопису театрів, було заплановано й відділ про діяльність кооперативних установ, благодійних, освітніх і допоміжних товариств [2,арк.1-6].

З 1905-1906 років відбувається процес стрімкого звільнення преси від цензурних утисків, хоча адміністративний тиск, особливо на місцях, зберігається, а його форми трансформуються. Тепер місцева громадсько-політична преса, яка незрівнянно більше потерпала від свавілля столичних цензурних установ та тиску регіональних адміністрацій, ніж центральна, активно включається у боротьбу за формування громадської думки і власного кола

читачів. З цього періоду у Харкові розпочинається небачене до того кількісне та якісне зростання періодичної преси: з 1905 по 1917 роки кількість видань збільшилась більш ніж втричі (близько 170 назв), з них майже 40% склали громадсько-політичні часописи [1]. На зміну колишнім приходять нові редактори та журналісти, що призводить до різкої зміни напрямку видань. Коли редактором неофіційної частини «ХГВ» стає дружина А.С.Вязігіна, спадкового дворянина, професора ІХУ, магістра всесвітньої історії члена Державної Думи та партії «Союзу Руського народу», який видавав місцевий крайньо правий журнал «Мирный труд» – Тетяна Вязігіна, видання повертається до попередніх обмежених програмних рамок, а згодом набуває слави консервативного, навіть чорносотенного часопису, що негативно позначається на його популярності та фінансовому становищі. А з приходом до редакції «Южного края» племінника О.Іозефовича М.Воронецького напрям видання стає більш радикальним, але в іншому, революційному, напрямі. До речі, за останнім велося негласне спостереження місцевим жандармським управлінням, як за особою із небезпечними соціалістичними поглядами.

Партії, які виникали після 1905 року, відразу ж починали випускати свої періодичні органи, серед яких були ліберально-демократичні часописи - кадетські „Мир”, „Волна”, „Будущее”, „Накануне”, центристські - „Центр”; октябристські - „Правда”; радикально-опозиційні соціалістичної спрямованості - „Голос жизни”, „Харьковские новости”, „Харьковская вечерняя газета”, „Голос труда”, „Родная земля”; проурядові націонал-патріотичні - „Друг народа”, „Глас народа”, що пізніше був перейменований на «Чёрную сотню» та інші [1].

Наукові або земські видання з часом також оприлюднюють власні політичні погляди: серед університетських науковців та викладачів, як і серед земських діячів завжди досить впливовими були кадетські погляди. Так, у 1906 році, у розпал революційних подій, губернатор розпорядився призупинити та вилучити із продажу номери «Сведений о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях в Харьковской губернии» за статтю приват-доцента ІХУ, доктора медицини В.В.Фавра – «Грудневі жертви» про розстріл робітників заводу Гельферіха-Саде на Кінній площі. Згодом В.В. Фавр редагував заснований при Харківському медичному товаристві «Харьковский медицинский журнал», спираючись на підтримку ліберально налаштованої частини професорсько-

викладацького колективу, але не мав широкого кола читачів [7, арк.1-24].

Профспілкова, кооперативна, робітничка преса мала явну соціалістичну спрямованість, редакторами і видавцями якої виступали або різночинці (дрібні службовці), або селяни чи робітники. Серед перших вирізнялися дрібні службовці тодішньої судочинної системи, перш за все помічники присяжних повірених (адвокатів). Селяни, зазвичай, були підставними особами, а видавництвом займалися інші люди. Робітники були членами місцевих відділень соціал-демократичної партії, і часопис виходив під егідою цих партійних осередків. Так чи інакше всі вони мали ще одне спільне: короткий строк виходу в світ, про що з неослабною увагою дбала місцева адміністрація та каральні установи. Так, «Голос труда», присвячений питанням професійного та кооперативного робітничого руху (1908-1909, №1-4), припинив своє існування після №4 [16, арк. 2]. Редактором і видавцем цього видання, були, як пізніше з'ясувалося, члени Харківського Комітету «РСДРП» (міщанин М.Ф.Шульц та селянин Ф.П.Баришніков). Згодом при ліквідації у Харкові цієї організації, першому вдалося втекти, а другий був заарештований. Видання не мало значної фінансової підтримки, тому не мало широкого розповсюдження, але на тлі появи чисельних профспілкових видань, робило свій внесок у розвиток профспілкового і революційного руху на місцях.

Неможлива за політичних умов ХІХ століття, україномовна преса Харкова почала виходити з 1906 року у вигляді щоденної політичної, економічної та літературно-громадської газети «Слобожанщина» за редакцією М. Міхновського. Згідно даних Харківської Губернської Жандармської Управи у 1907 році Міхновський належав до української соціал-демократичної робітничої партії, але при обшуку у нього було вилучено лише дві брошури, через що він оминув арешту. За відомостями 1911 року він належав до українофілів, на його ім'я із-за кордону надсилалася відповідна література [18, арк.1]. У 1907 році була зроблена спроба видати першу українську робітничу газету «Воля», але вона вийшла лише одним номером і була заборонена губернатором. Справа було не лише у напрямі самого видання, але й в особі редактора-видавця. Дворянин Київської губернії Д.В.Антонович неодноразово притягувався до відповідальності через участь у незаконних студентських об'єднаннях як у Харкові, так і у Москві. Справи припинялися, але за ним встановлювався гласний нагляд. У 1903 році Антонович обвинувачувався у приналежності

до таємного товариства «Харківської вільної громади» Української Революційної партії. Справа була припинена, але доля газети була задалегідь відома [6, арк. 8-11].

У 1915-1916 роках виходять ще декілька україномовних видань робітничого та селянського спрямування: «Слово», «Гасло», «Порада». Газета «Слово», яку редагували майбутні очолювачі української революції Винниченко В. та Тищенко Ю. (Ю. Сірий) і в якій друкувалися зокрема С.Петлюра та В.Садовський, після №1, за яскраво виражену національну спрямованість, була заборонена, а редактора за участь у революції 1906 року було заарештовано та віддано під військовий суд [9, С.244].

Таким чином, на початку ХХ століття Харків залишався торгівельним містом та набув значення центру бізнесу всього Півдня Росії. Наявність вузів, чисельних наукових товариств лише сприяло закріпленню за ним ще й статусу культурного осередку, форпосту освітньо-наукового життя цілого регіону. Тому соціальний та професійний склад видавців, редакторів і співробітників харківських газет відображав чіткий розподіл за основними напрямками діяльності та політичними уподобаннями. Так, на чолі місцевих кадетських видань стояли дворяни та викладачі університету („Утро” – редактор П.Г.Риттер, приват-доцент ІХУ, дворянин; „Волна” – видавець Є.Ф.Тихонович, дворянин, редактор М.П.Чубинський, дворянин; „Будущее” – видавець князь М.О.Кутиєв, редактор дворянин О.М.Фатєєв; „Накануне” – видавець дворянин Ф.О.Павловський; „Южный край” – редактор О.М. Краснов, професор ІХУ, „Южная жизнь” – редактор Н.В.Петров, кандидат права, видавець підпоручик запасу О.П.Панченко). Більш радикально опозиційною, нерідко соціалістичної спрямованості пресою, більшість з якої була призупинена або заборонена місцевою адміністрацією, керували присяжні повірені (адвокати) або їх помічники („Голос жизни” О.І.Матвєєв, „Крестьянская газета” О.М. Тургенєв, „Родная земля” І.Є.Булгаков) [17].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, формування видавничо-редакторського складу місцевої періодичної преси проходило у декілька етапів і характеризувалося певними особливостями. Склад перших видавців і редакторів регіональних часописів формувався за рахунок випускників, студентів і викладачів місцевого університету, що надавало

певного академічного забарвлення матеріалу цих видань. Для середини – кінця ХІХ століття характерна поява наукових і професійних, а згодом і приватних видань. Початку ХХ століття притаманна зміна соціального та професійного складу редакторів і видавців, поява газет-копійок. Із відміною попередньої цензури з’являються нові види преси: сатирична, профспілкова, україномовна, яка відбиває загальну тенденцію комерціалізації та політизації як самої преси, так і її редакторсько-видавничих колективів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляева Л.Н. Библиография периодических изданий в России (1900-1916 года). – М., 1960. Т.1-4.
2. ДАХО. Фонд 3. Оп. 285. Спр.70, 8 арк.
3. ДАХО. Фонд 3. Оп. 285. Спр.73, 12 арк.
4. ДАХО. Фонд 3. Оп. 283. Спр.102, 60 арк.
5. ДАХО. Фонд 3. Оп. 283. Спр.468, 9 арк.
6. ДАХО. Фонд 3. Оп. 283. Спр.689, 21 арк.
7. ДАХО. Фонд 3. Оп. 283. Спр.774, 40 арк.
8. Жбанков Д.Н. Материалы к истории русской медицинской прессы в 1792 – 1924 годах. – Х.: Научная мысль, 1924. – 26 с.
9. Животко А.П. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
10. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси (1816-1916 роки). – Х-К.: Пролетар, 1930. – 288 с.
11. Лисовский Н.М. Русская периодическая печать (1703-1900 гг.). – Пг., 1915. – XIV, 267 с., 46 с., 24 с.
12. Михайлин І.Л. Історія української журналістики: Книга перша. Підручник. – Харків: ХІФТ, 2000. – 279 с.
13. Сборник постановлений по МНП. Том.1 (1802-1825 гг.). – Спб., 1864. – 1643 с.
14. Счетоводство и хозяйство. – 1908. - №№1-4.
15. Федченко П.М. Матеріали з історії української журналістики. – К., 1998. – 456 с.
16. ЦДІАУ. Фонд 1680. Оп. 1. Спр. 68, 2 арк.
17. ЦДІАУ. Фонд 1680. Оп. 1. Спр.110, 68 арк.
18. ЦДІАУ. Фонд 1680. Оп. 1. Спр.253, 31 арк.
19. Чорний Д.М. Газета «Утро». Історія становлення та місце у системі періодичної преси міст Лівобережної України//Укр. Періодика: історія та сучасність. Наук. Зб., Х., 1998. – 88 с.